

Bartoněk, Antonín

Periodizace vývoje řeckých dialektů

In: Bartoněk, Antonín. *Dialekty klasické řečtiny*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2009, pp. [215]-221

ISBN 9788021049932

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123927>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

XIII. Periodizace vývoje řeckých dialektů

S nálezem a brzkou interpretací textů lineárního písma B se grecistice otevřely rozsáhlé možnosti pro další rozvinutí jak řecké předalfabetické historické mluvnice, tak i starořecké dialektologie. Již v r. 1955 — jak již bylo řečeno — uskutečnil E. Risch několik sond do komplexu předalfabetických jazykových jevů a dovedl odhalit v protikladu mezi dórským a obecně aiolským *pheronti* na jedné straně a mezi arkadokyperským a iónským *pheronsi*, *pherousi* na straně druhé odraz jednoho z nejstarších starořeckých nářečních rozdílů, určitě spadajícího podle svědectví lineárního písma B (srov. myk. e-ko-si /h/ekhonsi) do doby předmykénské. Výsledky dalších, stále intenzivnějších výzkumů v oblasti rané řečtiny, zvl. hláskosloví, byly pak v r. 1972 shrnuty v Lejeunově *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, v níž bylo poskytnuto řešení pro celou řadu problémů týkajících se časového rozpětí 1200–700 př. n. l., a zároveň položeny základy pro soustavnější analýzu předmykénského jazykového vývoje a intenzivní využití metodických postupů z oblasti relativní chronologie. Různí badatelé, mezi něž se v r. 1978 zařadil i autor této studie, pokračují v této linii a pokoušejí se o nastínění stále úplnějšího sledu raně řeckých jazykových změn, a to zejména v hláskoslovné oblasti.

Veškeré úvahy podobného typu mají svoje plné oprávnění. Předmykénský původ mnohých řeckých předalfabetických jevů, chronologicky navzájem těsněji i volněji zřetězených, je bezpečně prokazatelný a nutně předpokládá, že uskutečnění celého jejich komplexu zabralo celou řadu století. Nejstarší z nich spadají na sám přelom 3. a 2. tisíciletí př. n. l. a tato chronologie se dostává do zajímavé shody se stále se zvyšujícími časovými údaji archeologů, kteří dnes kladou příchod Protořeků, příp. prvních Indoevropanů, na jih Balkánského poloostrova do doby na sklonku 3. tis. př. n. l. a odchod jejich předků z někdejšího společného indoevropského prostoru někde v ukrajinských stepích dokonce již do 5./4. tis. př. n. l.

Vždyť ještě před 30 lety se prehistorie řeckého jazyka nořila před polovinou 8. stol. př. n. l. v temnou nejistotu, jíž jen občas probleskovalo sporé světlo několika víceméně izolovaných řetězců hláskových změn, chronologicky přitom nedostatečně zakotvených, jako byla např. chronologická posloupnost i) náhradního dloužení typu *ephansa* > *ephāna*, ii) attické změny \bar{a} > \tilde{a} > \bar{e} , např. *ephāna* > *ephēna*, iii) mladšího náhradního dloužení typu *pansa* > *pāsa*. Naproti tomu dnes se celé časové rozpětí mezi léty 2000–700 př. n. l. jeví jako vývojová fáze poměrně dobře zaplněná celou řadou raně řeckých jazykových jevů; ba v jednotlivých případech nelze vyloučit ani podstatně ranější datování některých z nich až před rok 2000.

Takovéto slibné perspektivy mají však i svá omezení. Předně zatím chybějí o většině prehistorických řeckých jazykových změn informace, jak dlouho jednotlivé z nich probíhaly. Platí to i o změnách, které působí dojem procesů jednorázových a poměrně krátkodobých, jako byla např. přeměna antevokálního

a intervokalického /-/s- v /-/h-. Jiné změny naproti tomu probíhaly po dlouhou dobu, nezřídka ve více fázích, zpravidla kombinatorně vázaných (např. palatalizace konsonantů vlivem následujícího *j*, likvidace labiovelár, eliminace *w* apod.). Tím někdy vzniká dojem, jako by určitý jev v některých slovech jinému předcházel a v jiných zase naopak za ním následoval (např. vokalizace sonanty *r* ve vztahu ke změně /-/s- v /-/h-). Lze to zřejmě pokládat za odraz toho, že intenzita mnohých jazykových změn s postupem doby klesá a pole jejich působnosti se různým způsobem posunuje nebo vůbec zužuje.

Mimoto některé jazykové změny probíhaly v různých částech raně řeckého jazykového světa zřejmě v různé době (např. asibilace typu **totjos > to/s/sos*) a jiné pak v některých oblastech neproběhly vůbec (například asibilace typu *pheronti > pheronsi*); přitom je třeba mít na paměti i to, že relevantní doklady jazyka lineárního písma B máme omezeny jen na několik hlavních center pozdně bronzové egejské civilizace a že jazyková situace mimo tato centra mohla být v lecčems odlišná. A jiné hláskové změny mohly pak dokonce docela uniknout naší pozornosti, ať už z jiných důvodů, či prostě proto, že zůstaly skryty pod integrujícími tendencemi jazyka mykénských textů — tak jako se nářeční zvláštnosti klasických dialektů z 2. pol. 1. tis. př. n. l. časem ztratily pod integračními tendencemi helénistické koiné. Ze všech těchto důvodů není radno možnosti rekonstrukce předalfabetické jazykové reality příliš přeceňovat. Nicméně určitá hlavní fakta, zejména z oblasti hláskosloví, tu lze dnes pokládat za bezpečně zjištěná.

Pokusíme se tedy nyní s jejich pomocí rozčlenit předalfabetickou prehistorii a protohistorii řeckého jazyka do několika základních chronologických úseků, které tu budeme popisovat proti toku časového proudu, a označovat je proto písmeny pozpátku, počínaje koncem abecedy (Z, Y, X).

XIII.1. Fáze Z: postmykénská předalfabetická fáze

Fáze Z představuje postmykénské předalfabetické období, předcházející nejstarším alfabetickým písemným dokladům (2. polovina 8. století před n. l.) a zahrnující tzv. temná staletí po roce 1200 př. n. l., poté co lineární písmo B zmizelo spolu s destrukcí mykénských palácových center z užívání. Do tohoto období lze zařadit realizaci takových hláskových jevů, jejichž výsledky nebo důsledky jsou známy z alfabetické řečtiny, ale v mykénštině nebyly ještě prokazatelně provedeny. To platí o celé řadě hláskových změn, ať už obecně řeckého nebo úzce nářečního charakteru. V některých případech však nemůže ani mykénština poskytnout dostatečnou oporu pro stanovení postmykénského stáří změny — buď že je příslušná LB grafika nejednoznačná, anebo že relevantní výrazy v mykénštině prostě chybějí.

Odtud pramení spory mezi badateli, zda např. je třeba výrazy jako a-ke-ra₂-te hodnotit jako *agerhantes*, anebo jako geminované *agerrantes* či jako kompenzačně zdložené *agērantes*; anebo zda je na místě přepisovat výrazy typu e-ke

ještě jako *hekhei*, či již jako *ekhei*, tj. po disimilaci uskutečněné v rámci tzv. Grassmannova zákona. V případech, kdy je postmykénská chronologie příslušných jevů jasná, existují zpravidla i některé konkrétní záchytné body pro přesnější určení jejich chronologie, ať už jde o stanovení jejich relativní posloupnosti či o jejich zařazení do sledu konkrétních historických událostí. Tím jsou dány i jisté podklady pro rozvrstvení hlavních postmykénských hláskoslovných změn do dvou dílčích fází:

Z 2: Pokročilejší postmykénská předalfabetická fáze (10.–8. století před n. l.) je obdobím, v němž se po ukončení raných postmykénských migrací ustalovalo rozvrstvení řeckých dialektů zhruba do podoby typické pro klasické období. Přitom se některé z těchto dialektů vyvíjely v poměrně izolaci (např. kyperština, pamfylština, východní thessalština, krétština, elejština), zatímco jiné vstupovaly do těsnějšího geografického kontaktu s dalšími řeckými dialekty, geneticky namnoze více či méně vzdálenými (např. attičtina a eubojšťina s boiótštinou; korintština, megarština a východní argolština s attičtinou; západní thessalština se severozápadní dórštinou; lesbičtina s maloasijskou iónštinou atd.). V oblasti hláskoslovné to znamená realizaci mnoha nejrůznějších změn: některé z těchto jevů byly omezeny na jediný dialekt, jiné se uskutečňovaly v různých nářečních oblastech víceméně nezávisle (např. lesbické a thérsko-kýrénské *παῖσα* z *πάνσα*), zatímco další zasahovaly rozsáhlé oblasti řeckého nářečního světa v podobě souvislých isoglos, třebaž ne vždy se stejnými hláskovými výsledky (např. vokalicke kontrakce) a ve stejných časových dimenzích (eliminace *w*).

Pro mnohé z nich lze přitom uvést i dosti přesné časové údaje — ať z hlediska absolutní či relativní chronologie. Tak iónsko-attická hlásková změna *ā* > *ǣ* > *ē* (např. *stālā* > *stēlē*) musí být mladší než tzv. první náhradní dloužení typu *stalnā* > *stālā* a naopak starší nežli druhé náhradní dloužení typu *pansa* > *pāsa*; přitom výpůjčky jako *Mēdoi* (srov. íránské *Māda*, z historických důvodů sotva převzaté do řečtiny před rokem 1000 př. n. l.) umísťují uvedenou změnu někam doprostřed vývojové fáze Z, tj. do doby kolem začátku 1. tisíciletí př. n. l., nebo nanejvýš do doby kolem roku 900 př. n. l. (to zároveň znamená klást druhé náhradní dloužení někam do 9. stol. př. n. l.). Z tohoto hlediska nám tedy iónsko-attická změna *ā* > *ǣ* > *ē* dovoluje poměrně zřetelně oddělit pokročilejší postmykénskou fázi Z 2 od ranější fáze Z 1.

Z 1: Ranější fáze postmykénského období (ca. 1200–1000 př. n. l.) je charakterizována některými významnými změnami, které za velkých migračních přesunů po pádu mykénské civilizace zasáhly celé široké oblasti nářečně jen málo diferencovaného raně postmykénského světa. Jednou z nejstarších postmykénských (ne-li ještě pozdně mykénských) hláskových změn byla asi disimilace aspirát, uskutečněná v rámci zmíněného Grassmannova zákona. Do téhož období určitě spadaly i druhá a třetí fáze eliminace labiovelár (tj. jejich palatalizace a labializace), dokončené zřejmě ještě před migračním rozpadem aiolského

společenství, tj. před rokem 1000 př. n. l. A vznik nové, zavřenější dlouhovokálické dvojice \bar{e}/\bar{o} (např. v $\bar{e}mi$ z $*esmi$, či v $b\bar{o}l\bar{a}$ z $*bols\bar{a}$), doložený v širokém územním pásu na sever od Korintského zálivu, při obou březích zálivu Sarónského a odtud dále na východ až do Malé Asie (tj. v severodórské a iónskoattické oblasti), ukazuje na realizaci této inovace až po odchodu části dórského obyvatelstva na Peloponnés a do jižní Egeidy, tj. zhruba kolem r. 1000 př. n. l. (anebo brzy po něm). Tím je zároveň dán i *terminus ante quem* pro datování prvního náhradního dloužení shora zmíněného typu $*esmi > \bar{e}mi$.

XIII.2. Fáze Y: pokročilá mykénská fáze a protomykénské období

Předalfabetické vývojové fázi Z, která je bez písemných dokladů, předchází fáze Y, kterou charakterizuje existence lineárního písma B a již můžeme rozdělit na úseky Y 2 (pokročilé mykénské období) a Y 1 (protomykénské období).

Y 2: Pokročilejší z obou mykénských období je časový úsek pokrytý dochovanými texty lineárního písma B. V době Ventrisova rozluštění se jejich chronologické rozmezí udávalo daty 1400 až 1200 př. n. l. Od dob Palmerovy kritiky Evansova datování knósských tabulek bývá horní časová mez různým způsobem snižována (Hood 1380, Popham 1350, Raison 1340–1300, Palmer 1200); vysoká pravděpodobnost, že aspoň jeden z krétských lineárních B nápisů na střepech váz pochází z doby kolem r. 1350, umísťuje dnes období Y 2 nejspíše do časového rozpětí ca. 1380 až 1200 př. n. l. Jazyková podoba lineárních B textů je přitom překvapivě jednotná od Kréty přes Peloponnés až do Boiótie. Nepatrné jazykové diference mezi jednotlivými nálezovými lokalitami nedovolily zatím nějaké výraznější nářeční členění; výskyt jistých rozdílů uvnitř týchž lokalit, vázaný často na určité písařské ruce, vedl J. Chadwicka k vyslovení poněkud kontroverzní hypotézy, že jazyk lineárních B textů byl dialekt vládnoucí třídy, jímž se hovořilo v mykénských palácových střediscích.

Poměrná spolehlivost jazyka lineárního písma B jakožto kritéria pro chronologickou registraci postmykénských jazykových změn platí tedy s tou výhradou, že grafická i jazyková podoba mykénštiny byla zřejmě ovlivněna předchozí dlouholetou písařskou tradicí natolik, že lze jen s obtížemi sledovat živé jazykové procesy, které pod touto mykénskou koiné probíhaly v době, z níž máme LB texty doložené. Jistou výjimku tvoří pouze některé případy ortografického kolísání [např. grafika JO/O- na začátku vztažného zájmena *jos* nebo adverbia *jō(d)*, která zřejmě dokumentovala změnu náslovného *j-* v *h-* ve výrazech, jež neprodělaly ranější změnu *j- > dz-*. Podobně kolísání A₂-/A- ve výrazech jako *pa-we-a₂/pa-we-a pharwe(h)a* (srov. hom. *phāros* „šat“, „oděv“) prozrazuje mykénskou tendenci eliminovat antevokálické a intervokálické /-/h-, vzniklé ze staršího /-/s-. V zásadě se však fáze Y 2 omezuje na registraci základních rysů mykénské koiné v její značně ustrnulé podobě, reprezentující v každé jednotlivé

lokalitě konečný vývoj místních písařských zvyklostí — vždy z posledního roku existence tamního palácového centra.

Y 1: Toto období zahrnuje časový úsek od vzniku lineárního písma B (16.–15. stol. př. n. l.) až po dobu prvních dochovaných LB textů (1. polovina 14. stol. př. n. l.?). M. Lejeune označuje tento úsek termínem „protomycénien“ a vyvozuje pro tento časový rámec z některých anomálií sylabáře lineárního písma B a z jejich ortografie uskutečnění několika konkrétních hláskoslovných změn. Tak anomální mykénská hodnota znaku č. 62 PTE ukazuje na jeho původní hodnotu PJE v době vzniku lineárního písma B; odtud Lejeunův závěr o protomykénském stáří změny $pj > pt$. Podobně i původ shora uvedeného kolísání JO-/O- a A₂-/A- může být staršího data než Y 2; počáteční *j-*, resp. antevokální a intervokální */-/h-*, nemuselo v mykénštině odrážet konkrétní výslovnost na té či oné tabulce, nýbrž bylo prostě projevem historické ortografie, tj. naznačovalo, že počáteční *j-* nebo */-/h-* bylo přítomno v příslušných slovech ještě v době vzniku lineárního písma B. A v téže souvislosti lze vzhledem k mimořádné strnulosti mykénské písařské tradice vysloviti domněnku, že procesy, které vedly k vzniku hláskoslovných jevů v mykénštině již pevně zakotvených a nejevících stopy ortografického kolísání, byly v podstatě ukončeny již v době, kdy lineární písmo B teprve vznikalo, příp. v raných dobách jeho existence, kdy se teprve vytvářely písařské tradice — tj. snad někdy v 1. polovině 15. století př. n. l. Tak např. mykénská grafika to-so naznačuje, že se zřejmě již tehdy uvedené ukazovací zájmeno vyslovovalo sibilantně jako *tos/s/os*, a nikoli ještě jako *totjos* či *totsos*; ani jednou se mezi desítkami dokladů tohoto slova neobjevuje grafika to-ti-jo nebo to-zo, která by podle Ventrisových ortografických pravidel odpovídala těmto starším výslovnostním stadiím. Doba kolem r. 1450 př. n. l. tvoří tedy podle našeho názoru přibližný předěl mezi mykénskou fází Y a předmykénskou fází X.

XIII.3. Fáze X: předmykénská fáze

Předmykénská fáze X zahrnuje období mezi vznikem lineárního písma B a příchodem indoevropských předků starých Řeků do egejské oblasti. Datum příchodu těchto Protořeků se v poslední době u většiny badatelů pohybuje v rozmezí let 2200–2000 př. n. l. Uvnitř celé rozsáhlé fáze X je obtížné hledat nějaký další objektivní dílčí předěl; zdá se nám však, že jeho funkci může plnit jako pomocné kritérium časový úsek, v němž raně řecké antevokální nebo intervokální */-/s-* ukončilo svůj posun v */-/h-*. S pomocí tohoto kritéria můžeme i fázi X rozdělit na dva dílčí úseky:

X 2: Horní hranici tohoto pokročilejšího předmykénského období (ve směru do minulosti) tvoří datum uskutečnění uvedené změny */-/s- > /-/h-*. To muselo být značně vysoké, neboť na časovou osu mezi toto datum a vznik lineárního písma B se musejí vejít nejen 1) závěrečné fáze asibilačních změn typu **totjos >*

**totsos* > *tossos* > *tosos* a *didōti* > *didōtsi* > *didōsi*, v jejichž průběhu vzniklo v řečtině nové intervokálníkové *-s-*, nýbrž i 2) určitá časová rezerva potřebná pro restituci, resp. analogický vznik intervokálního *-s-* v některých specifických, v mykénštině bezpečně doložených morfologických útvarech (např. v dat. pl. *ti-ri-si trisi*, fut. *do-so-si dōsonsi*, aor. *e-re-u-te-ro-se eleutherōse*). Náš odhad, že se za těchto okolností musela změna *s > h* uskutečnit v raných stoletích 2. tisíciletí př. n. l., nachází potvrzení i v tom, že — jak jsme o tom již pojednali — celá řada raných kulturních slov, převzatých z mediteránních nebo orientálních jazyků, má svoje ante- nebo intervokálníkové *s* plně zachováno, což znamená, že tato slova byla do řečtiny přejata až po ukončení změny *s > h*. Jde o slova, jejichž převzetí lze klást do doby prvních těsnějších řeckých kontaktů s mediteránními civilizacemi, tj. v podstatě do doby mykénských šachtových hrobů v 17./16. stol. př. n. l. Do tohoto horizontu patří např. řecké slovo *khrysos*, myk. *ku-ru-so*, att. *khrysos* „zlatο“, převzaté ze semitského jazykového okruhu; podobného původu je i *sasamon* „sezam“, myk. *sa-sa-ma* (nom. pl.). Z egejského předřeckého substrátu pocházejí pak výpůjčky jako *asaminthos*, myk. *a-sa-mi-to* „vana“, nebo *sukon*, att. *sukon* „fik“ (srov. myk. *su-za sutsai* < **sukjai* „fikovníky“). Zcela stejně lze hodnotit i uchování ante- a intervokálního */-s-* v celé řadě řecko-egejských místních jmen, j. *Salamis*, *Samos*, *Prosymna*.

Změna *s > h* přitom však určitě nepatřila k změnám, jež by se byly v protořecké jazykové větvi uskutečnily ještě před příchodem Řeků do egejské oblasti. Jak již rovněž víme, několik mediteránních ethnik s původním intervokálním *s* a s jistým vztahem k egejsko-helladskému prostoru bylo totiž do řečtiny převzato tak brzy, že v nich uvedená změna stačila ještě proběhnout. Srov. řecké *Ligyēs* < **Liguses* proti latinskému *Ligures* s provedeným rotacismem. Stejněho typu je zřejmě i řecké *apion* < **apisom* „hruška“ proti lat. *pirum*. Konfrontace obou typů výpůjček klade tedy změnu *s > h* někam do prvních století 2. tisíciletí př. n. l., totiž na jedné straně do doby nedlouho po příchodu Protořeků (2200/2000) a na straně druhé do doby před vznikem nejstarších mykénských šachtových hrobů s nálezy zlatých předmětů (ca. 1650).

Do nitra fáze X 2, tj. do doby po dokončení změny *s > h*, spadá pak celá řada významných předmykénských změn, především některé rané fáze širšího řeckého palatalizačního komplexu, o jehož detailním průběhu zejména v době mykénské se stále vedou spory a jenž dozníval ještě v době postmykénské. Určitě z něho do období X 2 patří posuny typu **megjōs* > **medjōs* a intenzifikace náslovného *j-* > *dj-* v kořeni **jeug-/jug-* i v některých dalších; a podle názoru většiny badatelů sem spadají i další návazné posuny **medjōs* > *medzōs*, **djeug-* > *dzeug-* (srovnej myk. *me-zo*, *ze-u-ke-si*). Starší než tyto rané palatalizace byly ovšem počáteční fáze asibilaci typu **tojōs* > **totsos* (> *tosos*) a *didōti* > *didōtsi* (> *didōsi*), jež je zřejmě třeba klást řádově na stejnou úroveň se změnou *s > h* (aniž lze vzájemný chronologický vztah těchto změn určit s úplnou přesností).

X 1: Do této vůbec nejstarší fáze předmykénského období na řecké půdě řadíme hláskové změny, které jsou nutně staršího data nežli změna $s > h$. Patří sem především vokalizace sonant m , n , neboť indoevropské **sm̥teros* se muselo změnit nejprve v **sateros*, než se mohla uplatnit změna $s > h$ s výsledkem *hateros* (srov. myk. a₂-te-ro, dór. ἄτερος). Hláskové změně $s > h$ musela předcházet i metateze **pheresi > phereis* v 2. os. sg. (tzv. zákon Kiparského); jinak by se totiž bylo **pheresi* přeměnilo v **pherehi* a bylo by ztratilo sykavku s , tj. svůj markantní znak 2. osoby sg. Zopakujme znova, že se Kiparského metateze uskutečnila dříve než asibilační změna $ti > tsi > si$, jak to dokazuje vývojová linie 3. os. sg. **phereti > *phereit > pherei*. Změna $s > h$ byla zároveň mladší i než vznik tzv. prothetických vokálů, jež vznikaly vokalizací antekonsonantické laryngály na začátku slova. Byla rovněž pozdější než vznik některých raně řeckých složenin typu **Diwos-sūnos*. Tato složenina musela asi vzniknout ještě před uskutečněním změny $l/-s- > h$ a po její realizaci se metatezí přeměnila v **Diwonūssos* a záhy zjednodušila v **Diwonūsos* (srov. att. *Dionῆsos*).

A byly-li opravdu počáteční fáze asibilací **totjos > *totsos* a *didōti > didōtsi* zhruba současně se změnou $s > h$, pak zřejmě předcházel těmto třem změnám i posun ie. znělých aspirát bh , dh , gh v neznělé aspiráty ph , th , kh . Současně s asibilací **totjos > *totsos* se totiž asibilovalo i aspirované **methjos* v **metsos*, což nutně předpokládá předchozí změnu původního ie. **medhjos* (srov. lat. *medius*) v **methjos*.

Některé z právě uvedených hláskových procesů bývají kladeny již do doby migrace protořeckého obyvatelstva ze staršího ie. prostoru do budoucích egejsko-helladských sídel. Správnému řešení by tu snad mohly napomoci některé další úvahy z oblasti ie. komparistiky; tak zatímco ztráta znělosti ie. aspirát se jeví spíše jako specificky řecké řešení systémové nestability uvedených souhlásek, uskutečněné již mimo kontakt s ostatními ie. oblastmi, vznik prothetických vokálů naopak prokazatelně spojuje řečtinu s některými dalšími ie. jazyky, a tím je dána možnost vyššího, předmigračního data prothese. Zcela bezpečné argumenty tu však pro to i ono zatím chybějí, a tak se ani my zatím neodvažujeme připojit k našemu výčtu tří předalfabetických fází Z, Y, X ještě eventuální další předmigrační fázi W — natož případně některé ještě vzdálenější, obecně indoevropské.

